

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2020.3.2>

Васюта О.А.,

доктор політологічних наук, професор
Краківського педагогічного університету імені Комісії народної освіти
ORCID: 0000-0003-0481-1567

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

FEATURES AND PRINCIPLES OF ENVIRONMENTAL SAFETY

Автор аналізує базові принципи сучасної екологічної безпеки в контексті новітніх реалій науково-технологічного прогресу та негативних антропогенних впливів. Екологічну безпеку визначає як елемент національної безпеки, який захищає життєво важливі інтереси людського суспільства та природне середовище від фактичних чи потенційних загроз навколишньому середовищу штучного чи природного характеру. Екологічна безпека – це соціальна категорія, яка властива людському суспільству і яка створюється в рамках соціальних відносин, має універсальну цінність. Екологічній безпеці притаманна об'єктивна пріоритетність у структурі національної безпеки країни, вона є обов'язковим атрибутом прав та свобод людини.

Усвідомлення факту неповноти достовірної інформації про глибину екологічних процесів має важливе значення для практичної діяльності, оскільки від цього великою мірою залежить цільова орієнтація політики екологічної безпеки держави. Зменшення екологічної небезпеки для суспільства в цілому повинно передбачати усунення нерівності між його членами або шляхом максимальної мінімізації її техногенних причин, або шляхом різних форм фінансово-соціальної компенсації, адекватної ступеням ризику.

Автор аналізує три обмеження техногенного типу розвитку: екологічне, економічне та соціальне, які ведуть до загрози як національній, так і екологічній безпеці країни. Підкреслює, що екологічна безпека потребує новаторських методологічних підходів наукового відображення та розв'язання.

Екологічна система України нині вже перебуває на крайній межі допустимого для неї дисбалансного соціально-економічного впливу. Проте органи влади вкрай непослідовно реалізують необхідність збереження природного довкілля. Екологічна безпека є цивілізаційним проектом, тому потребує ґрунтовного реформування та вміння держави взяти на себе певне суспільне зобов'язання.

Ключові слова: екологічна безпека, принципи екологічної безпеки.

In this paper, author analyzes the basic principles of modern environmental safety in the context of the latest realities of scientific and technological progress and negative anthropotechnological impacts. Environmental security is being defined as an element of national security that protects the vital interests of human society and the natural environment from actual or potential threats to the environment of an artificial or natural character. Environmental security is a social category that is inherent in human society and which is created within the framework of social relations, it has universal value. Environmental security is characterized by an objective priority in the structure of national security, it is a mandatory attribute of human rights and freedoms.

Awareness of the fact of incomplete reliable information about the depth of environmental processes is important for practical activities, as it largely depends on the target orientation of environmental security policy. Reducing environmental hazards for society as a whole should involve eliminating inequalities between its members, either by minimizing its man-made causes, or by various forms of financial and social compensation, adequate to the degree of risk.

Author analyzes three limitations of technogenic type of development: ecological, economic and social, which lead to a threat to both national and ecological security of the country. Author also emphasizes that environmental safety requires innovative methodological approaches to scientific reflection and solutions.

Ukraine's ecological system is now at the extreme limit of its allowable imbalance of socio-economic impact. However, the authorities are extremely inconsistent in realizing the need to preserve the natural environment. Environmental security is a civilizational project, so it requires thorough reform and the ability of the state to assume a certain social commitment.

Key words: ecological safety, principles of ecological safety.

Постановка проблеми. Поступальний еволюційний соціально-економічний розвиток може здійснюватися за сукупності лише певних безпечних обставин, пріоритети, завдання та зміст яких, динамічно модифікуючись, упродовж історії еволюціонували, визначаючись характером суспільних відносин, політичним устроєм, ступенем загрозовості для

існування людських спільнот дій різних внутрішніх та зовнішніх факторів, зумовлювали якісні зміни у способі життя та характері організації суспільного виробництва. Поняття «національна безпека» виникає у ХХ ст. Її об'єктом стає суспільство в цілому, а відтак сукупність усіх його громадян. Національна безпека – це сукупність умов, які забезпечують

надійний національний суверенітет, захищають стратегічні інтереси розвитку суспільства, життя та здоров'я громадян. Уперше термін «національна безпека» ввів Президент США Т. Рузвельт у 1947 р. [1] Національна безпека має низку аспектів, кожен з яких безпосередньо впливає на забезпечення потреб суспільства та особистості в певному характері розвитку та сфері життєдіяльності.

У сучасну епоху одним із найважливіших її аспектів стала екологічна безпека, значення якої полягає в забезпеченні екологічних потреб суспільства, його громадян та виробництва на основі усунення або зменшення реальної або можливої загрози для країни, її населення, різних сфер його життєдіяльності, природного довкілля тощо. Екологічна безпека передбачає оптимізацію новітніми методами науково-технічного прогресу ускладнених технологічних процесів сучасного суспільного виробництва, зменшення обсягів споживання природних ресурсів, негативних антропогенних впливів, поліпшення природних та соціальних умов життя, збереження різноманітності його форм.

Виклад основного матеріалу. У практичній діяльності суспільства оптимальний захист (запобігання або зменшення) громадян від екологічної небезпеки має базуватися на певних принципах, пріоритетними серед яких є такі:

1) принцип неперевищення гранично допустимих антропогенних впливів на екологічні системи. Метою забезпечення екологічної безпеки є захист здоров'я людини, нормального природного та соціального середовища, які її оточують. Економічний розвиток не повинен перевищувати екологічні можливості навколишнього середовища до самоочищення від шкідливих речовин і самовідновлення порушених природних процесів. Згідно з концепцією сталого розвитку майбутнім поколінням необхідно залишити придатне для їх життєдіяльності середовище існування;

2) принцип управління екологічною безпекою на основі сукупного врахування всіх наявних для суспільства видів екологічних загроз [2]. Орієнтація на створення великих промислових центрів і районів призводить до розміщення та значної концентрації підприємств на обмеженій території та поряд із житловими забудовами. У зв'язку із цим необхідно враховувати сукупну екологічну небезпеку, що ініціюється не одним підприємством, а декількома, розміщеними поряд. Такий інтегрований підхід є підґрунтям для прийняття рішень щодо зниження рівня екологічної небезпеки на тому чи іншому підприємстві з метою забезпечення прийняттого рівня небезпеки для населення. Це дозволяє розробити раціональний механізм для оптимізації рішень щодо виділення коштів на екологічну безпеку. Але в умовах обмеженості ресурсів нереально ставити за мету зменшення екологічної небезпеки від різних

підприємств до одного рівня. Доцільніше зменшити невелику небезпеку до ще нижчого рівня (якщо це легко та дешево досягти), ніж зменшувати більш велику небезпеку (якщо це вимагає великих витрат);

3) принцип оптимального виділення коштів на зниження рівня екологічної небезпеки. Впровадження будь-якого проекту або виду діяльності у практику передбачає отримання певного економічного ефекту, частку якого необхідно спрямовувати на підвищення якості життєдіяльності населення та впровадження заходів безпеки в даний проект або вид діяльності з метою зниження зумовленої ними небезпеки для населення. Таким чином, виникає проблема оптимального розподілу матеріальних ресурсів, що будуть отримані в результаті практичної реалізації даного проекту або виду діяльності. Крім того, забезпечення безпеки для суспільства не повинне реалізовуватись за рахунок обмеження захищеності окремих членів суспільства. Тому зменшення небезпеки для суспільства в цілому повинне мати обов'язкову умову – усунення ймовірної нерівності між його членами або шляхом її максимальної мінімізації, або шляхом компенсації (фінансової, соціальної), що відповідає величині небезпеки. Вихідними параметрами управління безпекою є величини витрат (їх частки від матеріальних ресурсів) на зниження різних видів екологічних небезпек. Таке вирішення цього завдання визначає рівень прийнятності даної технології рівню соціально-економічного розвитку суспільства, тобто рівень ризику повинен бути настільки низьким, наскільки це досяжне з економічних і соціальних міркувань;

4) принцип широкої доступності екологічної інформації всім верствам населення. До відома населення необхідно постійно доводити не тільки інформацію про якісний стан довкілля та здоров'я населення, але й необхідність прийняття певних рішень щодо забезпечення його безпеки. Для ефективного державного управління техногенно-природною безпекою в багатьох країнах світу створюються державні системи запобігання та реагування на надзвичайні ситуації різноманітного характеру та цивільного захисту населення від їх наслідків. Керівництво державними системами захисту населення та територій від різноманітних надзвичайних ситуацій здійснюється або безпосередньо урядом (наприклад, в Японії), міністерством оборони (у Польщі), або міністерством внутрішніх справ (у Великобританії, Німеччині, Франції), або спеціально створеними органами державної влади (у США, Італії, Австралії, Україні) [3].

Екологічна безпека потребує новаторських методологічних підходів наукового відображення, понятійно віддзеркалюючи соціально-економічні та політичні проблеми її змісту. Із цих позицій екологічну безпеку можна визначити як елемент національної безпеки, який захищає життєво важливі

інтереси людського суспільства, природне середовище та фактичні чи потенційні загрози навколишньому середовищу від штучних чи природних факторів. Екологічна безпека – це соціальна категорія, яка властива людському суспільству і яка створюється в рамках соціальних відносин. Дану категорію можна охарактеризувати насамперед як вічну цінність людського суспільства, яке базується на системі гарантування екологічної безпеки співіснування природного середовища та людини. Йдеться про безпеку людини у процесі: взаємодії із природним середовищем, із небезпечними речовинами (радіоактивними, хімічними, токсичними та ін.), використання руйнівних та небезпечних технологій та процесів, здійснення різноманітних впливів на навколишнє середовище. Це також може бути пов'язано з неконтрольованими процесами (сили природи). По-друге, при забезпеченні екологічної безпеки враховуються закони природи, згідно з якими розвиваються екологічні об'єкти. По-третє, екологічна безпека відбувається під контролем держави, яка створює систему спеціалізованих органів. По-четверте, основою юридичної форми є екологічне право як самостійна юридична галузь. Правові норми щодо захисту екологічної безпеки є одним з основних принципів права [4, s. 82–88].

Як стверджував відомий еколог М. Реймерс, суть екологічної безпеки – це «1) забезпечення гарантії попередження екологічно значимих катастроф та аварій внаслідок сукупності дій, станів та процесів, які безпосередньо або опосередковано не призводять до цих подій; 2) ступінь відповідності наявних або пропонованих (прогнозованих) екологічних умов завданням збереження здоров'я населення та забезпечення довготривалого й сталого соціально-економічного розвитку; 3) комплекс станів, явищ та дій, що забезпечують екологічний баланс на Землі та в будь-яких її регіонах на рівні, до якого фізично, соціально-економічно та політично готове (може без серйозної шкоди адаптуватись) людство. Екологічна безпека може розглядатися в глобальних, регіональних, локальних та умовно-точкових рамках, в тому числі в межах держав та будь-яких їх підрозділів» [5].

Нам видається, що в соціально-екологічному трактуванні метою екологічної безпеки є захист здоров'я людини та соціально-природного середовища від негативних антропогенних впливів. У широкому розумінні визначення екологічної безпеки слід доповнити, головню, завданням оптимізації процесів суспільного розвитку відносно його ж політичних та соціально-економічних можливостей зберігати екологічні здатності навколишнього середовища, перш за все, до самоочищення та самовідновлення порушених природних процесів, видалення, утилізації та переробки шкідливих речовин, створення технологічно замкнених виробничо-споживчих циклів тощо.

Нині глобальними стратегічними завданнями екологічної безпеки людство визнало збереження біорізноманіття планети, її озонового шару [6], клімату [7], зменшення забруднення навколишнього середовища шкідливими речовинами, зниження енергоємності систем життєзабезпечення людини [8].

Екологічна безпека має певні особливості. Найперше, їй притаманна об'єктивна надпріоритетність у структурі національної безпеки країни [9]. Із-за цього державний апарат буде неодмінно змушений рано чи пізно гарантувати екологізацію усіх сторін суспільного життя, взаємну конвергенцію з усіма іншими видами національної безпеки. Екологічна безпека є обов'язковим атрибутом прав та свобод людини, входить до мінімального стандарту та умов життєзабезпечення, що зафіксовано в Основному Законі – Конституції України [10]. Необхідність екологічної безпеки знайшло своє відображення в Законі України Про національну безпеку України із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 4 березня 2020 року № 522-IX, від 17 липня 2020 року № 808-IX, де серед пріоритетних національних інтересів «забезпечення екологічно і технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства» [11].

По-друге, особливістю екологічної безпеки є її колективний характер присвоєння. Принцип – «природа не знає кордонів» – унеможливило будь-які спроби індивідуалізму в сфері екологічної безпеки, оскільки зменшення небезпеки для окремих реципієнтів – соціальних груп, регіонів, країн тощо шляхом її підвищення для інших, тобто перекидання тягаря з одних плечей на інші, в кінцевому рахунку є безрезультатними. Тому є цілком очевидним, що екологічна безпека як благо колективного споживання не може бути об'єктом будь-якої форми власності – ні державної, ні приватної.

По-третє, особливістю екологічної безпеки є її тісна інтеграція в інші життєво важливі суспільні цінності та пріоритети, у процеси їх внутрішньої взаємодії на різних шаблях суспільного розвитку. Це актуалізує необхідність пошуку компромісів між вирішенням екологічних та розв'язанням невідворотних соціально-економічних завдань. Проголошення України зоною екологічного лиха, законодавче закріплення екологічної безпеки серед національних пріоритетів є підставою в сучасних умовах вважати цю сферу державної політики як надпріоритетну, враховуючи при цьому всю сукупність актуальних проблем національного розвитку в геополітичному розумінні. При цьому дуже важливо, щоб соціально-економічна стабілізація країни не супроводжувалась зниженням рівня еколого-техногенної безпеки. Водночас успішна реалізація соціально-економічних завдань неодмінно сприятиме в подальшому активізації національної екологічної політики.

По-четверте, особливістю екологічної безпеки є системна складність та невизначеність багатьох її важливих кількісно-якісних параметрів у силу того, що суспільство нині ще не володіє вичерпними знаннями як про межі стійкості екологічних систем, так і динаміку та наслідки їх змін під впливом антропогенного навантаження. Тому в оцінці рівня екологічної безпеки завжди присутній елемент прогнозування, що потенційно деформує екологічну свідомість населення, часто «приглушує» адекватність сприйняття ним реальних загроз екологічної безпеки, гальмує суспільну реакцію та підвищує екологічні ризики стану захисту громадського здоров'я [12].

Саме усвідомлення факту неповноти достовірної інформації про глибину екологічних процесів має дуже важливе значення для практичної діяльності, оскільки від цього великою мірою залежить цільова орієнтація екологічної стратегії держави. Сьогодні вона визначається виробленою ще в минулому концепцією абсолютної екологічної безпеки, що передбачає можливість нульового екологічного ризику для здоров'я населення. Принципова помилковість такої концепції у плані крайнього максималізму суспільних прагнень нині підтверджена широким світовим досвідом, згідно з яким неможливо, принаймні на нинішньому етапі розвитку НТП, реально забезпечити абсолютну екологічну безпеку та нульовий техногенний ризик, але їх можна та слід мінімізувати. Саме тому проблема поглиблення суспільних знань про різні аспекти впливу людини на природу, їх взаємодію в минулому, теперішньому та майбутньому залишатиметься й надалі дуже актуальною, тісно пов'язаною з питаннями піднесення екологічної свідомості та культури населення.

Державна політика в галузі управління процесами функціонування екологічної безпеки повинна враховувати сукупність всіх наявних у суспільстві видів екологічних небезпек. Наприклад, орієнтація на створення великих промислових центрів і районів призводить до розміщення та концентрації значної кількості підприємств на обмеженій території поряд із житловою забудовою, а відтак вимагає інтегрованих фінансово-економічних та адміністративно-правових підходів щодо екологічної безпеки [13].

У багатьох країнах світу розробляються уніфіковані методики «політики безпеки» та інтегровані методології прийняття рішень щодо зменшення сукупного екологічного ризику в промислових районах. Наприклад, у країнах Європейського союзу практикується концепція «прийняттого ризику» та регіональна методологія його забезпечення. Завдяки їм аналіз та управління ризиком на рівні промислових районів поступово стали в цих країнах важливим аспектом прийняття рішень щодо регламентування та захисту здоров'я населення, збереження доброї якості природного довкілля. Для

забезпечення ефективного державного управління техногенно-природною безпекою в багатьох країнах світу створені державні системи запобігання та реагування на надзвичайні ситуації різноманітного характеру та захисту населення від їх наслідків [14]. Зменшення екологічної небезпеки для суспільства в цілому обов'язково повинно передбачати усунення ймовірної нерівності між його членами або шляхом її максимальної мінімізації техногенних причин, або шляхом різних форм фінансово-соціальної компенсації, адекватної ступеням ризику.

По-п'яте, особливістю екологічної безпеки пов'язана з тим, що на неї не поширюється дія закону зниження цінності наданих нею благ в часі. Якщо потреба в певних видах соціальних благ із часом може сильно трансформуватись, а то й нерідко зникнути взагалі, то екологічна безпека є постійним універсальним благом, яку не можна використати впродовж певного часу, оскільки вона є невід'ємним компонентом життєзабезпечення. З іншого боку, дана особливість зумовлює необхідність неухильного дотримання принципу рівності прав поколінь на екологічну безпеку. Тому можемо сказати, що нині ми розплачуємося за борги, взяті в нас попередниками, та водночас, стаючи самі боржниками перед майбутніми поколіннями, по суті, вже сьогодні відчужуємо їх право на екологічну безпеку. У третьому принципі Декларації Конференції в Ріо-де-Жанейро була підкреслена принципова важливість та необхідність досягнення справедливості та взаємної відповідальності поколінь у сфері екологічної безпеки. Із цих позицій, як нам видається, є історично необґрунтованим укладення контрактів про розробку національних природних ресурсів на період понад 10-15 років, тобто понад період активної діяльності одного покоління, бо реалізація подібних проєктів, які незворотньо змінять середовище регіону, обернеться вже проти їх нащадків.

По-шосте, особливістю екологічної безпеки є її системний характер, що відповідає ноосферній теорії В. Вернадського та передбачає загальну екологізацію всіх сторін суспільного життя – ідеології, свідомості, освіти, виробництва, споживання, управління тощо. Тільки системний екологізований колективний суспільний розум може гарантувати гармонійну взаємодію суспільства та природи.

По-сьоме, особливістю екологічної безпеки є її просторовий консерватизм. Абсолютна більшість екологічних благ не може бути транспортована до району їх споживання, так само як і їх споживачі в принципі не можуть реалізувати своє право на захист від техногенного ризику шляхом епізодичних відвідувань екологічно безпечних зон. Неможливо чисте повітря перемістити на забруднену територію, як і нереальним виглядають поїздки жителів у сусідню місцевість лише для того, щоб подихати чистим повітрям. Отже, всі громадяни мають рівні

права на екологічну безпеку, яка має бути забезпечена на всьому просторі їх життєдіяльності, а не в окремих ареалах.

По-восьме, особливістю екологічної безпеки є її високий статус у сучасних міжнародних відносинах. Будь-яка держава, відстоюючи свої національні інтереси на світовій арені, не має жодних моральних та історичних прав допустити пониження рівня екологічної безпеки населення на своїй власній території в обмін на матеріальні чи інші види економічної допомоги. Якщо стосовно інших видів національної безпеки в разі виникнення загроз погіршення їх параметрів існують механізми недопущення цього, і населення не помічає жодних змін, то ввезення в країну екологічно недосконалих технологій чи токсичних ресурсів як сировини або відходів фактично відчужує право її громадян на екологічну безпеку, є їм безпосередньою загрозою. Екологічна безпека не може бути предметом міжнародного торгу, особливо тоді, коли підвищення її рівня в одній країні досягається за рахунок її зниження в іншій. Але світова економічна практика, на жаль, доводить можливість і таких взаємовідносин.

Загалом суть особливості екологічної безпеки на сучасному етапі дуже багатогранна, акумулює економічні, політичні, гуманітарні аспекти, які, як правило, визначаються рівнем екологічної свідомості населення, що формується через освіту, виховання, етнопонаціональні традиції, досвід. Усе це в сукупності поступово формує ідеологічні принципи взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем у національному та глобальному масштабах, екологічну ментальність нації, збагачує риси її самобутності [15].

На сучасний стан та тенденції розвитку національної екологічної безпеки впливає рівень економічного розвитку України, державна економічна політика, що визначає пріоритети розміщення та інвестування народного господарства, екологічно містких галузей та токсичних виробництв. Сукупність цих чинників впливає на характер і рівень екологічних стандартів якості довкілля, яких об'єктивно вимагає певний рівень розвитку суспільства. Вони встановлюються та забезпечуються державою адекватно до можливостей країни реально підтримувати ці стандарти на певному рівні, з одного боку, відповідними матеріально-фінансовими ресурсами та технологіями виробництва, а з іншого – вимогами наявного соціального стандарту (високого, середнього, низького) рівня людського життя та екологічної безпеки у багатоманітному спектрі варіантів від слаборозвинутих до економічно розвинутих країн.

Наявні на сьогодні в Україні нормативи екологічної безпеки в основному відповідають екологічним стандартам розвинутих країн. Однак сучасна економічна депресія, яка зумовлює вкрай недостатній рівень інвестування природоохоронних програм, що

складає лише 0,02-0,03% ВВП, а також продовження державного субсидування екологічно небезпечного ресурсокористування, роблять проблематичними реалізацію таких стандартів та дотримання соціо-екологічних орієнтирів в економічному розвитку в найближчу перспективу. Причина цих проблем полягає в техногенному типі економічного розвитку, який склався ще в радянські часи. Виділяють, принаймні, три обмеження техногенного типу розвитку: екологічне, економічне (інвестиційне) та соціальне [16], які ведуть до загрози як національній, так і екологічній безпеці країни.

Першим обмеженням техногенного типу розвитку є екологічне, яке все більше обмежує подальшу можливість нераціонального екстенсивного економічного розвитку України. Глибока деградація природного фундаменту економіки та соціального розвитку може відбутися в найближчу історичну перспективу в разі не прийняття фахово розроблених і термінових заходів. Так, за оцінками спеціалістів, в найближчі роки в багатьох аграрних регіонах країни можна очікувати екологічну кризу, яка викликана деградацією земельних, перш за все, сільськогосподарських угідь. Нині вже очевидні кризові наслідки промислового та аграрного розвитку для водних ресурсів у річках, забруднення підземних вод, що призвело до гострого дефіциту питної води та її катастрофічно високого ступеня забрудненості в південних областях України.

Статистичні дані підтверджують ряд небезпечних тенденцій у природокористуванні України, які знижують рівень екологічної безпеки. Серед них, перш за все, зростання техногенних аварій і катастроф, численні порушення норм експлуатації мінерально-сировинних, земельних, водних та лісових ресурсів, послаблення екологічного контролю, прискорене нагромадження промислових відходів, і особливо токсичних тощо [17]. У найближчий період значно зросте небезпека виникнення великих техногенних аварій та антропогенних екологічних катастроф внаслідок зношення та старіння техніки, обладнання на промисловості, транспорті, у комунальному господарстві тощо.

Другим обмеженням техногенного типу розвитку є економічне, стрижень якого складає проблема інвестицій. Для підтримки техногенного природоємного розвитку треба виділяти дедалі більше ресурсів та засобів у експлуатуючий природу народногосподарський комплекс та його галузі, які постійно вимагають все нових капіталовкладень для розробки все нових ресурсів, посилення експлуатації розвіданих родовищ, підтримання обсягів видобутку та експлуатації природних ресурсів, одержуваної на їх основі готової продукції на незмінному рівні. Одну з найбільших часток від усіх інвестицій в українську економіку складають капіталовкладення у паливно-енергетичний та агропромисловий

комплекси – традиційно природоексплуатуючі ресурсомісткі. Однак ефективність цих інвестицій закономірно постійно падає. Структура економіки, яка сформувалася в Україні протягом останніх 30-40 років, є еколого небезпечною, її матеріально-технічна база безнадійно стара. Ця структура вимагає надмірних загальних обсягів малоефективного природокористування, марнотратних методів видобутку, переробки та використання національних природних ресурсів [18, с. 274–275].

Щоб подолати ресурсно-екологічну кризу та поліпшити екологічну ситуацію в Україні, історично необхідно хоча би вже сьогодні подвоїти обсяги інвестицій у техніко-технологічну реконструкцію економіки та оздоровлення природного середовища, відтворення й охорону його ресурсів, покращення природних та життєвих умов. Якщо Україна і надалі буде прагнути нарощувати обсяги виробництва з наявними питомими показниками споживання природних ресурсів, то в такому разі еколого-економічна катастрофа в історичній перспективі буде вже неминучою.

Третім обмеженням техногенного природоємного типу розвитку є соціальне. У цього контексті на першому місці – погіршення здоров'я населення, що вже цілком достатньо для перегляду наявної концепції соціально-економічного розвитку країни. У багатьох регіонах України спостерігається погіршення якості сільськогосподарської продукції, зростаюча кількість отруєнь продуктами, які містять велику кількість пестицидів, важких металів та інших токсинів. Аналогічна ситуація з питною водою. Постійно загострюються екологічні умови проживання в урбанізованому середовищі, особливо у великих індустріальних містах, де багаторазове перевищення усіх дозволених нормативів забруднення повітряного басейну міським транспортом, міськими ТЕЦ та з інших джерел стало вже давно звичайним явищем. Багатоаспектними для населення України є наслідки Чорнобильської катастрофи [19].

Екологічна політика покликана виконати ряд підпорядкованих її кінцевій меті функцій, серед яких визначальне місце належить політичній. Решта функцій – економічна, науково-технічна, соціальна, освітня, культурна, психологічна, управлінська та інші – є похідними від політичної і, водночас, діючи в єдності, сприяють її надійній реалізації. Але поки не буде належного рівня фінансування чи відповідного еколого-освітнього та культурного рівня в суспільстві – екологічна політика не буде реалізовуватися. Однак ці ж функції виникають лише тоді, коли реалізовується політична функція, коли вона виступає рушієм, набирає цілеспрямованого характеру.

Разом із тим слід враховувати, що, по-перше, в умовах, коли штучно стримується обвальний процес банкрутств багатьох підприємств різних галузей економіки, невиправданим є сподівання на швидке

вирішення екологічних проблем, бо немає ще реального господаря та інвестора, який би був зацікавлений у виробленні продукції та її конкурентній спроможності на світових ринках. Процеси еколого-економічного реформування сильно ускладнюються ще і тим фактом, що, за даними американського дослідницького фонду Heritage, Україна в 2019 р. займала за рівнем економічної свободи 134 місце у світі із 180, а за нею -африканські країни: Бенін (133 місце) та Пакистан (135 місце). Зазначається, що Україна входить до категорії країн «переважно невідільні» та посідає останнє 45 місце у європейському регіоні. Рівень тіньової економіки в Україні у 2018 році становив 47,2% від загального обсягу ВВП і трохи підвищився порівняно з 2017 роком (46,8%) [20].

По-друге, в умовах, коли за вкоріненою звичкою ще з радянських часів природні ресурси розглядаються як майже безплатні та вічні, відповідним чином відображаючись у масовій свідомості населення, вирішення екологічних проблем стає насправді дуже проблематичним. По суті, країна починає лише жити на зароблені нею гроші, думати про оплату якості та кількості природних ресурсів, які споживає населення та промисловість тощо. Уряд намагається цим процесам надати певних імпульсів та законодавчо-нормативних форм, але вони відбуваються, на жаль, у руслі усталених ціноутворюючих та податкових підходів, які нерідко лише викликають масові обурення громадян і суб'єктів економічної діяльності, об'єктивно потребуючи спрощення та більш професійних підходів до самої ідеології їх формування та запровадження, перш за все зростання рівня платоспроможності в суспільстві.

По-третє, очевидним, на нашу думку, є те, що економічна реформа в галузі охорони довкілля та природокористування тільки починається, окремі, не узгоджені в часі та задумі еколого-економічні заходи не слід вважати реформою. Відсутність ефективної системи управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та повільніше, ніж очікувалося, проведення структурних реформ і модернізація технологічних процесів в умовах зростання національної економіки призводить до збільшення рівня забруднення та зумовлює підтримку застарілих, неефективних підходів до використання енергетичних і природних ресурсів [21].

У зв'язку із цим на часі є перехід від політики антропоцентризму до політики соціоекологічного поліцентризму. Тому політично та практично важливим для сучасної України є необхідність визнання рівнорангового балансу (паритетності) пріоритетів екологічної безпеки для існування суспільства та соціально-економічної безпеки для існування природного середовища, адекватне наукове, законодавче та політичне відображення цієї новітньої тенденції.

Пануючий довгий час антропоцентризм, постійно посилюваний адміністративно-командними

поглядами тоталітарного суспільства, не передбачав навіть домінанту екологічної безпеки для суспільства. Сучасний ноосферний поліцентризм, посилений демократичністю громадянського суспільства, передбачає наявність цього рівнорангового паритету цінностей. Українському політикуму прийдеться пройти шлях цієї трансформації. Іншої історичної парадигми не існує. Більше суспільної уваги тому вже нині слід приділити розробці та суспільній адаптації узагальнюючих соціо-екологічних показників, критеріїв, понять, трактувань, тлумачень (таким, наприклад, як валовий суспільний еколого-економічний продукт і т.п.), через сутність і форму яких можна повніше відобразити реальні взаємозв'язки, переплетіння концептуальних і практичних засад діяльності суспільства (людини) у навколишньому його (її) світі.

Стосовно балансу (паритетності) пріоритетів екологічної безпеки для існування суспільства та соціально-економічної безпеки для існування природного середовища, слід підкреслити, що першоджерелом цього процесу і тому визначальними та зумовлюючими в контексті національної безпеки повинні бути, насамперед, рівень та результативність господарювання.

Соціально та екологічно орієнтована ринкова економіка, як модель майбутньої соціально-економічної системи в Україні, зважаючи на її особливості, спроможна на основі гнучких механізмів, пристосованих до еколого-економічних умов національного виробництва, ефективно вирішувати екологічні проблеми, долати гострі кризові еколого-економічні ситуації. Тільки така економічна система забезпечить реальне втілення принципів сталого та екологічнобезпечного розвитку.

Таким чином, у сучасну епоху одним із найважливіших аспектів безпеки є її екологічна складова частина, яка передбачає оптимізацію новітніми методами науково-технічного прогресу неймовірно ускладнених технологічних процесів сучасного суспільного виробництва. У практичній діяльності суспільства оптимальний захист (запобігання або зменшення) громадян від екологічної небезпеки має базуватися на певних принципах прийняття рішень, підґрунтям для яких є інтегрований підхід.

Екологічна безпека потребує новаторських методологічних підходів наукового відображення, понятійно віддзеркалюючи соціально-економічні та політичні проблеми її змісту. У вузькому (соціально-екологічному) трактуванні метою екологічної безпеки є захист здоров'я людини та соціально-природного середовища від негативних антропогенних впливів. У широкому (суспільствознавчому) розумінні визначення екологічної безпеки слід доповнити завданням оптимізації процесів суспільного розвитку відносно його ж політичних та соціально-економічних можливостей, зберігати

екологічні здатності навколишнього середовища, перш за все, до самоочищення та самовідновлення порушених природних процесів, видалення, утилізації та переробки шкідливих речовин, створення технологічно замкнених виробничо-споживчих циклів.

Особливостями екологічної безпеки є притаманна їй об'єктивна надпріоритетність у структурі національної безпеки країни; колективний характер присвоєння; тісна інтеграція в інші життєво важливі суспільні цінності та пріоритети, у процеси їх внутрішньої взаємодії на різних шляхах суспільного розвитку; системна складність та невизначеність багатьох її важливих кількісно-якісних параметрів у зв'язку з тим, що суспільство нині ще не володіє вичерпними знаннями як про межі стійкості екологічних систем, так і динаміку та наслідки їх змін під впливом антропогенного навантаження; локалізація дії закону зниження цінності наданих нею благ в часі; системний характер, що передбачає загальну екологізацію всіх сторін суспільного життя – ідеології, свідомості, освіти, споживання, виробництва, управління тощо; просторовий консерватизм; високий статус у сучасних міжнародних відносинах. Таким чином, тільки системна екологізована суспільна політика та економіка може гарантувати гармонійну взаємодію суспільства та природи.

Загалом особливості екологічної безпеки на сучасному етапі дуже багатогранні, акумулюють економічні, політичні, гуманітарні та інші аспекти, які, як правило, визначаються рівнем екологічної свідомості населення, що формується в свою чергу через освіту, виховання, етнонаціональні традиції, досвід. Усе це в сукупності і формує політико-ідеологічні принципи взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем у національному та глобальному масштабах, екологічну ментальність нації, збагачує риси її самобутності.

Важливо підкреслити, що усвідомлення факту неповноти достовірної інформації про глибину екологічних процесів має важливе значення для практичної діяльності, оскільки від цього великою мірою залежить цільова орієнтація екологічної стратегії держави. Нині вона визначається виробленою в минулому концепцією абсолютної екологічної безпеки, принципова помилковість якої полягає у крайньому максималізмі суспільних прагнень. Новітній досвід засвідчує, що неможливо, принаймні на нинішньому етапі науково-технічного розвитку, реально забезпечити абсолютну екологічну безпеку та нульовий техногенний ризик, але їх можна та слід мінімізувати, та відтак управляти.

У багатьох розвинутих країнах світу розробляються уніфіковані методики «політики екологічної безпеки» та інтегровані методології прийняття рішень щодо зменшення сукупного екологічного ризику в промислових регіонах. Державна політика в галузі управління процесами досягнення та

інституційно-змістового функціонування екологічної безпеки повинна враховувати сукупність всіх наявних у суспільстві видів екологічних небезпек, певні соціоекологічні принципи їх «динамічної рівноваги». Одним із таких, що визначає умови рівноваги природного середовища, є принцип «екологічних порогів».

На сучасний стан і тенденції розвитку національної екологічної безпеки впливає рівень економічного розвитку України, і навпаки, державна економічна політика визначає перспективи розміщення та інвестування господарства, екологічно містких галузей та токсичних виробництв, пропорції між національними корпоративними та транснаціональними економічними інтересами. Сукупність цих проблем впливає на характер і рівень екологічних стандартів якості довкілля, яких об'єктивно вимагає певний рівень розвитку суспільства. Причина цих суперечностей полягає в техногенному типі економічного розвитку, який склався ще з радянських часів. Тому виділяємо принаймні три обмеження техногенного природоємного типу розвитку: екологічне, економічне (інвестиційне) та соціальне, які мають дуалістичний характер, адже ведуть до загрози як національній, так і екологічній безпеці країни та водночас самі сприяють їх подоланню.

Стосовно балансу (паритетності) пріоритетів екологічної безпеки для існування суспільства та соціально-економічної безпеки для існування природного середовища, слід підкреслити, що першоджерелом цього процесу і тому визначальними та зумовлюючими в контексті національної безпеки повинні бути, насамперед, рівень та результативність господарювання. Причому цей відносно радикальний із точки зору традиційних техногенних ознак процес має відбуватися саме на межі об'єктивно дозволеного і суб'єктивно бажаного, але при безперечному витримуванні інтересу поступального інтенсивного розвитку економіки та наповнення соціальної сфери реальною турботою про громадянина. В іншому випадку соціально-економічні негаразди можуть змести всі еколого-економічні паритети, зробити цей процес керованим з іншого боку – адміністративного управління та жорсткого економічного волюнтаризму, адже незадоволені політикою люди в демократичному суспільстві швидко знаходять вихід для вияву своїх соціальних протестів, а відтак через механізми виборів – зміни політичного курсу в країні.

З іншого боку, екологічна система України, з урахуванням наслідків Чорнобильської трагедії, нині вже перебуває на крайній межі допустимого для неї дисбалансного соціально-економічного впливу, і те, що в ній відбувається, не в останню чергу сприяє сучасній екологічній та економічній кризі. Тому просто неможливо не зауважити необхідність встановлення згаданого вище політично тонкого, але еколого-економічно реального балансу (паритету) цінностей подальшого суспільного розвитку. Тенденції та факти (конкретно-історичні, політичні, економічні тощо), які засвідчують сучасну нестійкість відносин між природою та економікою в Україні, визначають невідкладність завдань щодо їх внутрішнього врегулювання. Разом із тим стратегія його реалізації має бути деталізована та розроблена з урахуванням інтересів регіонів, але а в основу має бути покладений комплексний аналіз та врахування всіх чинників нинішньої соціоекологічної ситуації в Україні. Сьогодні аналіз реальної соціально-економічної ситуації в країні свідчить, що, поступово входячи у ринкові відносини, держава дуже кволо і непослідовно закладає в політичні підвалини нового типу економічних відносин безпосередню необхідність неухильного забезпечення всіма суб'єктами економічної діяльності сталості природного довкілля як середовища економіки та життя населення.

Соціально та екологічно орієнтована ринкова економіка, як модель майбутньої соціально-економічної системи в Україні, зважаючи на її особливості, спроможна на основі гнучких механізмів, пристосованих до еколого-економічних умов національного виробництва, ефективно вирішувати екологічні проблеми, долати гострі кризові еколого-економічні ситуації. Тільки така економічна система забезпечить реальне втілення принципів сталого та екологобезпечного розвитку.

Екологічна безпека насправді є соціальним та якісним цивілізаційним проектом, і не тільки вона потребує ретроспекції та реформування всього суспільства з таких аспектів, як ідея, спосіб дії, етична відповідальність, закони та правила, але також потрібно, щоб кожен із нас брав у ньому участь, сумлінно виконував її та робив внесок у прогрес соціальної цивілізації. Ми насолоджуємось екологічною безпекою кожного дня, тому нам слід будувати її разом і відповідно взяти на себе певне суспільне зобов'язання.

Список використаних джерел:

1. The President and the National Security State during the Cold War, Режим доступу. URL : <https://millercenter.org/the-presidency/teacher-resources/recasting-presidential-history/president-and-national-security-state-during-cold-war>.
2. Bezpieczeństwo w perspektywie ekologicznej. M. Kubiak, M. Tołwiński (red.). Wydawnictwo Aspra, Warszawa 2017; Współczesne bezpieczeństwo ekologiczne, M. Kubiak, M. Lipińska-Rzesutek (red.) Wydawnictwo Aspra, Warszawa 2017.
3. Підкаміний І. Світовий і український досвід управління техногенно-природною безпекою. *Регіональна економіка*. 1999. № 3. С. 95–96.
4. Wasiuta A., Bezpieczeństwo ekologiczne, [w:] *Vademecum bezpieczeństwa*, (red.) O. Wasiuta, R. Klepka, R. Kopeć. Wydawnictwo Libron, Kraków 2018, s. 82–88.

5. Перекл. авт. за: Реймерс Н.Ф. Охрана природы и окружающей человека среды. Словарь-справочник. Москва : Просвещение, 1992. С. 20. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. Москва : Мысль, 1990. С. 41.
6. Handbook for the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer Thirteenth edition (2019). The Secretariat for the Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer and for the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer United Nations Environment Programme Nairobi, Kenya; Report of the United Nations Conference on Environment and Development Rio de Janeiro, 3-14 June 1992 Volume I Resolutions Adopted by the Conference United Nations. New York, 1993. URL : <https://www.un.org/esa/dsd/agenda21/Agenda%2021.pdf>.
7. Руководство по Монреальскому протоколу по веществам, разрушающим озоновый слой. Найроби : ЮНЕП, Секретариат по озону, 1993. 202 с.
8. Международный регистр потенциально токсичных химических веществ. ЮНЕП, 1992. 32 с.
9. Васюта О., Васюта С., Філіпчук Г., Екологічна політика: національні та глобальні реалії. У 4-х томах. Зелена Буковина, Чернівці, 2003–2004.
10. Конституція України (Основний закон). Київ, 1996. Ст. 16, 50.
11. Закон України про національну безпеку України із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 4 березня 2020 року № 522-IX, від 17 липня 2020 року № 808-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/T182469>.
12. Wasiuta A., Bezpieczeństwo ekologiczne, [w:] Vademecum bezpieczeństwa, (red.) O. Wasiuta, R. Klepka, R. Kopeć. Wydawnictwo Libron, Kraków 2018, s. 82–88.
13. Васюта О., Васюта С., Філіпчук Г., Екологічна політика: національні та глобальні реалії. У 4-х томах. Т. 1. Чернівці : Зелена Буковина, 2003. 480 с.; Т. 2, Чернівці: Зелена Буковина, 2004. 520 с.; Т. 3, Чернівці : Зелена Буковина, 2004, 520 с.; Т.4. Чернівці : Зелена Буковина, 2004, 552 с.
14. Васюта О., Васюта С., Філіпчук Г., Екологія і політика. У 2-х томах. Т.1. Чернівці : Зелена Буковина, 1998. 424 с.; Т. 2. Чернівці : Зелена Буковина, 1998. 480 с.
15. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. Тернопіль : СМП «Астон», 2000. 536 с.
16. Екологічна безпека та економіка : монографія / М.І. Сокур, В.М. Шмандій, Є.К. Бабець, В.С. Білецький, І.Є. Мельнікова, О.В. Харламова, Л.С. Шелудченко. Кременчук, ПП Щербатих О.В., 2020. 240 с.; A. Wasiuta, Ekonomiczne instrumenty polityki ekologicznej w kontekście zarządzania środowiskowego, [w:] Współdziałanie systemu zarządzania i inżynierii produkcji. Teoria i praktyka, GSW, Gdańsk 2015.
17. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 р. Київ, Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОП Грінь Д.С. 2017. 308 с.; Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2014 р. Київ, Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОП Грінь Д.С. 2016. 350 с.
18. Васюта О.А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. Тернопіль : Гал-Друк, 2001. 599 с.
19. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. Тернопіль : СМП «Астон», 2000. 536 с.
20. Рейтинг економічної свободи: Україна піднялась на 13 позицій, але залишилась останньою в Європі, 27 березня 2020. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2020/03/27/658619/>; Рівень тіньової економіки в Україні у 2018 році становив 47% від ВВП – дослідження, 11 жовтня 2019. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2019/10/11/652509/>.
21. Закон України Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 16. Ст. 70.